ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Միջնադարյան Հայաստանի մայրաքաղաք, առևտրա-արհեստավորական և մշակութային խոշոր կենտրոն Դվինի ավերակները գտնվում են Երևանից հարավ, մոտ 35 կմ հեռավորության վրա։ Քաղաքը բռնել է մի հսկայական տարածություն, որի վրա այժմ տեղադրված են Արտաշատի շրջանի Այգեստան, Բզովան, Վերին Արտաշատ, Հողաբերդ և Հնարերդ գյուղերը՝ նրանց մեջ փռված դաշտերով։ Քաղաքը բաղկացած է եղել երեք մասից.

ա) Դվինի միջնաբերդը, որը տեղադրված է բլուրի վրա և շրջափակված պարսպով,

բ) քաղաքի թաղամասերը, որոնք իրենց հերթին առնված են ընդարձակ պարսպապատերի մեջ և

գ) քաղաքի արվարձանները, որոնք գտնվել են պարիսպներից դուրս։

Դվինի բլուրն իր շրջապատի համեմատությամբ ունի մոտ 30 մետր բարձրություն և Արարատյան դաշտի այդ հատվածի ամենաբարձր կետն է, ուստի միանգամայն բնական է, որ այն բնակեցված է եղել դեռևս վաղ ժամանակներից։

Դվինի միջնաբերդը շրջապատված է անառիկ պարսպով և շուրջ 40 կիսաբոլոր աշտարակներով[1]։ Միջնաբերդն ունեցել է նաև ջրային պաշտպանության գոտի (30—70 մ լայնությամբ), որի խրամատի հատվածները պահպանվել են բլուրի արևմտյան և հարավային մասերում։ Միջնաբերդը քաղաքի թաղամասերի հետ կապված է եղել խրամատի վրայով գցված կամուրջներով։ Նրանցից երկուսի հետքերը պարզորոշ նկատվում են տեղում, մեկը՝ հարավային մասում, որը միջնաբերդը կապել է քաղաքի կենտրոնական թաղամասի հետ, որտեղ գտնվում էին մայր տաճարը, կաթողիկոսարանը և կրոնական այլ շենքեր, մյուսը՝ հարավային մասում է, որը եղել է երկթռիչք։

Դվինի քաղաքային թաղամասերը փռված են միջնաբերդի շուրջը։ Ամենահին թաղամասը, որը ձևավորվել է IV—V դդ., գտնվում է բերդից հարավ-արևմուտք։ Այստեղ տեղադրված են եկեղեցական կառույցները և նրանց հետ անմիջապես առնչություն ունեցող այլ շինություններ։ Այդ թաղամասն ունեցել է իր պարիսպը և անջատված է եղել այլ թաղամասերից։ Ըստ երևույթին, արհեստավորական թաղամասերը կենտրոնացված են եղել ներկայիս Վերին Արտաշատ, Այգեստան և Բզովան գյուղերի միջև, որտեղ երևան են եկել խեցեղենի թրծման հնոցներ և տարբեր տիպի նյութեր, նաև արտադրական խոտան։

Դվինի քաղաքային պարիսպները շատ վատ են պահպանվել։ Ավերված վիճակում նշմարվում է հարավային պարիսպների մի մասը՝ Վերին Արտաշատ գյուղում, որը ձգվում է դեպի Բզովան գյուղի խաղողի այգիները։ Հարավ-արևմտյան պարիսպների մի փոքր հատված նշմարվում է Այգեստան-Դվին խճուղու ձախ մասում։

Դվին քաղաքի հնագիտական ուսումնասիրությունն սկսվել է 1899 թվականին։ Պեղումները կարճ ժամանակով կատարել է Նիկ. Մառը։ 1904, 1907 և 1908 թվականներին Դվինում, հատկապես նրա կենտրոնական թաղամասում որոշակի աշխատանքներ է կատարել Խաչիկ վարդապետ Դադյանը։ Նա բացել է կաթողիկե եկեղեցու պատերի ներքին երեսը, միանավ բազիլիկ եկեղեցին։ Նրա գտած նյութերի մեջ խիստ ուշագրավ է Տիրամոր

[1] 1961—1963 թթ. միջնաբերդի հարավային մասում պեղվեց մի աշտարակ, որի պարագիծը 38,7 մ է։ Բուրգի առաջին շարքը շարված է քարից, իսկ մնացածը երեսապատված է թրծած աղյուսով։

խճանկար պատկերը, որը տեղադրված է եղել կաթողիկեի արևելյան աբսիդում[1]։

Դվինի սիստեմատիկ պեղումներն սկսվեցին Հայաստանում սովետական կարգեր հաստատվելուց հետո։ 1937—1939 թթ. պեղումները ղեկավարել է Սմբատ Տեր-Ավետիսյանը, իսկ 1946 թվականից պեղումները ղեկավարում է Կարո Ղաֆադարյանը։ Այժմ էլ շարունակվող աշխատանքների շնորհիվ երևան են գալիս Հայաստանի նյութական մշակույթի բոլոր բնագավառներին վերաբերող պատմա-հնագիտական հարուստ և արժեքավոր նյութեր։ Պեղումների ընթացքում միջնաբերդում բացվել են տարբեր դարաշրջաններին պատկանող պալատական և եկեղեցական շինություններ, տընտեսական և կոմունալ նշանակություն ունեցող կառույցներ, միջնադարյան Հայաստանի արհեստագործության արտադրանքի հիանալի նմուշներ, բարձրարվեստ ներմուծված առարկաներ, դրամներ և այլն։ Պեղումները ցույց տվեցին, որ կյանքը Դվինի բլուրում ծայր է առել էնեոլիթյան ժամանակաշրջանից և հարատևել մինչև մ. թ. XIII դարը։

Կենտրոնական թաղամասում լրիվ բացվեց եկեղեցական և աշխարհիկ շինությունների կոմպլեքսը՝ կաթողիկե եկեղեցին, կաթողիկոսարանը և այլն։ Քաղաքի հարավ-արևմտյան հատվածում բացվեցին սյունազարդ մի մեծ շենքի մնացորդները։ VI—VII դդ. այդ շինությունը, Կ. Ղաֆադարյանի կարծիքով, հայկական աշխարհիկ ճարտարապետության առավել նշանավոր կառույցներից մեկն է։

* * *

IV—VIII դդ. Հայաստանի և մասնավորապես Դվինի համար տնտեսական և քաղաքական խոշոր տեղաշարժերի շրջան էր։ IV—V դդ. ամբողջ Հայաստանում հաստատվել էին ֆեոդալական հասարակական հարաբերություններ։ Ֆեոդալական հասարակության հաղթանակը, առևտրի ճգնաժամը, հելլենիստական քաղաքների անկումը՝ այս ամենը խորացնում էին հակասությունները արտադրողական նոր հարաբերությունների և Արշակունիների պետական կառավարչության իր դարն ապրած հելլենիստական սիստեմի միջև։

364—368 թթ. Շապուհ Բ-ի արշավանքների հետևանքով կործանված քաղաքներն այլևս չվերականգնվեցին (Տիգրանակերտ, Վաղարշապատ, Երվանդաշատ, Զարեհավան, Զարիշատ և այլն)։ Դրանով ավարտվեց նրանց անկման պրոցեսը, որն սկսվել էր ավելի վաղ։ Երկրի անտեսական և քաղաքական գործունեությունը փոխադրվեց ֆեոդալական ամրոցները։ Քաղաքների առևտրա-արհեստավորական բնակչությունը գերեվարվեց։ Այս ամենը խոշոր հարված հասցրեց քաղաքներին՝ արհեստային արտադրությանը և առևտրին։

Արշակունյաց հարստության անկումից հետո (428), Հայաստանը կառավարվում էր մարզպանների կողմից, իսկ հայ նախարարները պահպանում էին իրենց ինքնուրույնությունը, որը քայլ առ քայլ սահմանափակվում, վերացվում էր իրանական արքունիքի կողմից։ V—VI դդ. Հայաստանում տեղի են ունենում երեք խոշոր ապստամբություն՝ ընդդեմ պարսից տիրապետության։ Այդ ապստամբությունների շնորհիվ Հայաստանը պահպանեց իր ինքնուրույնությունը և տնտեսական ու մշակութային զարգացման հնարավորությունները։

V—VII դդ. Հայաստանն ապրեց մշակութային խոշոր վերելք։ Հենց այդ շրջանում է, որ դրվում են հայկական ֆեոդալական մշակույթի հիմքերը, որի մեջ դեռևս ուժեղ էին հելլենիստական ավանդները։

Վաղ ֆեոդալական Հայաստանի մշակութային զարգացումն ուներ իր մի շարք առանձնահատկությունները։ Նախ, այն տեղի էր ունենում երկրի ինքնուրույնության համար մղվող պայքարի պայմաններում, երկրորդ՝ առաջացել էին հայ գիրն ու գրականությունը, դառնալով հայ հոգևոր մշակույթի հիմքը և երկրի ինքնուրույնության պահպանման միջոցներից մեկը։ Երրորդ՝ հայ մշակույթը զարգանում էր վաղ քրիստոնեական միջավայրում, տակավին կրելով հեթանոսական շրջանի մտածողության և պատկերացումների կնիքը։ Հայկական գրերի ստեղծմանը հետևեց ազգային դպրության զարգացումը և պատմագիտական, կրոնա-աստվածաբանական և գիտական ծավալուն գրականության հանդես գալը։

Խոշոր առաջընթաց է կատարվում նաև արվեստում, մասնավորապես կիրառական արվեստում։ Եթե քանդակագործության հիանալի կերտվածքները մեզ հայտնի են հիմնականում եկեղե-

[1] Տիրամոր խճանկարը ոչնչացել էր Խ. Դաղյանի պեղումներից հետո։ Վերջերս հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի ավագ գիտ. աշխատակից Դր. Կարախանյանը Հայաստանի պետարխիվում Խ. Դաղյանի արխիվը նայելու ժամանակ հայտնաբերում է այդ խճանկարի լուսանկարը, որով պարզվում է, որ այն շատ թերի է եղել։

ցական ճարտարապետությունից, ապա գրավոր աղբյուրները հարուստ վկայություններ են պահպանել նյութական մշակույթի մյուս ճյուղերի, մանավանդ կիրառական արվեստների վերաբերյալ։ Նյութական մշակույթի հուշարձանների հայտնաբերման և ուսումնասիրման համար բացառիկ նշանակություն ունեն հանրապետության մեջ կատարվող հնագիտական պեղումները։

Արաբական տիրապետության շրջանում Հայաստանի տնտեսությունն ապրեց տևական անկում։ Երկրագործության և անասնապահության անկումը, շինարարական գործունեության ընդհատումը, հարկային ծանր քաղաքականությունը Հայաստանը կանգնեցրին քայքայման եզրին և հանգեցրին մշակույթի երկարատև անկման։ Քաղաքները դարձան ռազմա-վարչական կենտրոններ, որտեղ տեղակայված էին արաբական զորագնդերը։ Միակ քաղաքը, որն ինչ որ չափով շարունակում էր աճել և խաղում էր քաղաքային խոշոր կենտրոնի դեր՝ Դվինն էր։

Դվին քաղաքի հիմնադրման մասին առաջին հիշատակությունները մեզ հասել են Փավստոս Բուզանդի (IV դար) և պատմահայր Մովսես Խորենացու (V դար) «Հայոց պատմություն» արժեքավոր երկերից։ Փավստոս Բուզանդի հավաստի վկայությամբ Դվինը հիմնադրել է Խոսրով Բ Կոտակ (332—338) թագավորը։

«Եւ ետ հրաման թագաւորն զօրավարին իւրոյ՝ հանել խաշար յաշխարհէն բազում, և բերել զվայրենի կաղին մայրեաց, և տնկել զայն յԱյրարատեան գաւառին. և առեալ յամուր բերդէն արքունի, որում կոչեն Գառնի, մինչև ի դաշտն Մեծամօրի ի բլուրն՝ որ անուանեալ կոչի Դուին, որ կայ ի հիւսիսոյ կողմանէ քաղաքին մեծի Արտաշատու, զգետն խոնարհ մինչև յապարանսն Տիկնունի՝ տնկեցին զկաղինն։ Եւ կոչեաց զանուն նորա Տաճար մայրի։ Եւ միւս ի մայրեացն յեղէգնաբերանին ի նմանէ ի հարաւակոյս լցին զդաշտն կաղնատուն՝ տնկով և կոչեցին զանուն նորա Խոսրովակերտ։ Եւ անդ շինեցին զապարանսն արքունականս, և զերկոսեան տեղիսն պարսպեալ փակեցին. և ոչ կցեցին ի միմեանս վասն պողոտայի ճանապարհին» (Բիւզանդ, III դպր., գլուխ Ը)։

Խորենացին ևս խոսելով Խոսրով Բ թագավորի մասին գրում է.

«Նա և զարքունիսն փոխէ վերոյ անտառին յոստ մի, ապարանս հովանաւորս շինեալ, որ ըստ պարսկական լեզուին Դուին կոչի, որ թարգմանի բլուր։ Քանզի ի ժամանակին յայնմիկ Արէս ուղեկցեալ արեգական, և օդք ջերմայինք պզտորեալք ժանդահոտութեամբ փչէին. յորմէ ոչ կարուցեալ ժուժել որք յԱրտաշատն բնակեալ էին՝ կամաւ յանձն առին զփոփոխումն». (Խորենացի, գիրք III, գլուխ Ը)։

Այսպիսով, IV դարի 30-ական թվականներին Հայոց Արշակունի Խոսրով Բ Կոտակ թագավորը Հայոց արքունիքն Արտաշատից տեղափոխում է Դվին։ Արտաշատն ավանդության ուժով շարունակում էր մնալ քաղաքական կենտրոն, համայնաժողովների վայր, նախարարական զորաբանակների հավաքատեղի։ Արտաշատը IV դարի վերջում մնում էր որպես միջազգային տարանցիկ առևտրի խոշոր կենտրոն։ 387 թ. կնքված պարսկա-բյուզանդական պայմանագրով Արտաշատը համարվել է միջազգային փոխանակության երեք կարևոր կետերից մեկը։ Այս ամենը վկայում են, որ մինչև V դարի սկիզբը Արտաշատը խուլ մրցակցության մեջ էր նոր բարձրացող Դվինի հետ։ Այդ մրցակցությունը շարունակվեց մինչև V դարի կեսը, երբ մարզպան Վասակ Սյունեցին ավերեց այն։

Սկզբնական շրջանում Դվինի միջնաբերդը շրջապատված է եղել փոքր բնակավայրով և աստիճանաբար մեծացել է ի հաշիվ Արտաշատից վերաբնակեցված արհեստավորական և առևտրական խավի։

Մինչև V դարի երկրորդ կեսը պատմիչները Դվինի մասին ոչ մի տեղեկություն չեն հայտնում։ Սակայն հնագիտական պեղումները ցույց են տալիս, որ վերջին Արշակունիների և հայ առաջին մարզպանների օրոք Դվինում կատարվել են շինարարական աշխատանքներ, որոնց հետքերը հասել են մեզ։

1959—1963 թթ. միջնաբերդի գագաթին, առկա մակերեսից հաշված մոտ 4,0 մետր խորության վրա բացվեց շինությունների մի խումբ, որի մեջ առանձնակի ուշադրության է արժանի հաստ հիմնապատերով, կրաշաղախ պատերով, արևմուտքից դեպի արևելք ձգվող քառանկյունի մեծ դահլիճը (երկարությունը՝ 28,90 մ, լայնությունը՝ 12,5 մ, պատի հաստությունը՝ 1,45 մ)։ Դահլիճը սյունազարդ է եղել, սյան խարիսխներից մեկը պահպանվել է տեղում։ Այն իր վրա կրում է անտիկ շրջանի հարդարման եղանակները։ Դահլիճը փաստորեն իր ձևով բազիլիկա է, նման IV—V դարերի հայկական բազիլիկ կառուցվածքներին։ Դահլիճի կենտրոնական մասում հատակի շաղախը որոշա-

կի կերպով ընդհատվում է, որից երևում է, որ այնտեղ եղել է աստիճանավոր դահավորակ։ Դահլիճի շրջապատում սփռված քարերը հիմք են տալիս պնդելու, որ այն դրսից և ներսից երեսապատված է եղել սրբատաշ քարերով։ Սյունազարդ դահլիճ-ընդունարանը իրավամբ համարվում է Դվինի հնադույն կառուցվածքներից՝ Արշակունիների շինարարական գործունեության արգասիք[1]։

Դահլիճը մարզպանական շրջանում որոշ փոփոխություններ է կրել և, դատելով այստեղ գրտնված կնքադրոշմներից, օգտագործվել որպես դիվանատուն։ Հայրենական կնքագիտության համար մեծ արժեք են ներկայացնում դահլիճում կրաշաղախ հատակից մոտ 40 սմ բարձրության վրա (ըստ երևույթին, մարզպանական շրջանում հատակը որոշ չափով բարձրացվել է) հայտնաբերված կավե կնքադրոշմները, որոնցով կնքվել են թերևս կարևոր փաստաթղթեր։ Կնիքները, որոնք պատկանել են հայ նախարարներին և բարձրաստիճան հոգևոր գործիչներին, իրենց վրա պարզորոշ կրում են ուշ սասանյան կնիքների թեմատիկայի ազդեցությունը և թվագրվում են V—VI դարերով։ Մարզպանական շրջանում Դվինում պետական դիվանի գոյությունն անկասկած է։ Այդ մասին ունենք նաև պատմական հետաքրքիր վկայություն, որ Սյունյաց աշխարհի դիվանը ուզում են Դվինից տեգափոխել Փայտակարան. «զի սարցեն զդիւան աշխարհին Սիւնեաց ի Դուինայ ի Փայտակարան քաղաք» (Սեբեոս, Պատմութիւն ի Հերակլն, Թիֆլիս, 1913, էջ 40)։

Դվինի սկզբնական շինություններից է կենտրոնական թաղամասի կաթողիկե եկեղեցու նախնական կառուցվածքը։ Այն ներկայացրել է մի եռանավ բազիլիկա՝ 52,4 երկարությամբ և 7 զույգ հաստահեղույս մույթերով։ Բազիլիկ եկեղեցին ավանդատներ չի ունեցել, որը խոսում է նրա հին լինելու օգտին։ Կ. Ղաֆադարյանն իր «Դվին քաղաքը և նրա պեղումները» աշխատության մեջ գրում է. «Մատենական տեղեկություններից մեզ հայտնի չէ, թե Դվինի կաթողիկե եկեղեցու սկզբնական շինությունը երբ է եղել կառուցված, բայց Քասաղի տաճարի հետ միասին նա անշուշտ հանդիսանում է քրիստոնեական շրջանի ամենանախնական հուշարձաններից մեկն իր պարզ և անպաճույճ ձևերով, որի համեմատությամբ Երերույքի, Աշտարակի և Եղվարդի նույնատիպ եռաթև տաճարները նույն դարաշրջանի ճարտարապետական կառուցվածքների ավելի զարգացած օրինակներ են, իհարկե, շինված ավելի ուշ, քան թե Քասաղի և Դվինի տաճարները» (տե՛ս էջ 90)։

Այս շրջանում գտնված իրերն ու առարկաներն աչքի են ընկնում իրենց ինքնատիպությամբ։ Դրանց թվում հատուկ ուշադրության է արժանի դահլիճ-ընդունարանի շրջակայքում հայտնաբերված կավե պաշտամունքային փոքր սրվակը՝ սբ. Անդրեասի դրոշմված պատկերներով և հունարեն արձանագրությամբ։ Կավե և ապակե անոթների մեծ մասը (պնակների, կարասների, ապակե հաստապատ թասերի բեկորներ) որոշակի կրում են նախորդ՝ հելլենիստական դարաշրջանի նյութական արտադրության հարդարման եղանակի, անոթների ձևերի կնիքը։ Նույնը նկատվում է նաև մետաղե արտադրանքի վրա (կորաշեղբ դանակներ, նետասլաքների բնորոշ տիպեր և այլն)։ Սակայն նյութական արտադրանքը ձեռք է բերում առանձնահատկություններ, որոնք բնորոշ են վաղ ֆեոդալական մշակույթին։

V դարի կեսից սկսվում է Դվինի վերելքը։ Այդ ժամանակաշրջանում Դվինը դարձել էր առաջա-

---

[1] Վերջին տասը տարիների ընթացքում կատարված պեղումները որոշակի նյութեր են ընձեռում Դվինի նախորդ շրջանի պատմության ուսումնասիրության համար։ Բացված շինությունները և հնագիտական նյութերը ցույց են տալիս, որ Դվինի բլուրի վրա վաղ հայկական և հելլենիստական ժամանակաշրջանում եղել է խոշոր բնակավայր, որը նաև կրոնական խոշոր կենտրոն էր։ Հնագիտական հարուստ նյութերը, հատկապես անտիկ շրջանի գունազարդ խեցեղենը ցույց է տալիս նրա տեղական բնույթը։ Սակայն I—IV դդ. նյութերի իսպառ բացակայությունը ստիպում է մեզ ենթադրել, որ Արշակունիները պալատական իրենց շինարարությունը կատարել են ժամանակավորապես լքված վայրում։ Հարց է առաջանում. երբ կարող էր ավերվել այդ ծաղկուն բնակավայրը։ Հնագիտական իրերի առկայությունը ցույց է տալիս, որ այն կարող էր կատարվել ամենաուշը մ. թ. I դարում։ Դվինի միջնաբերդի ստորին շերտում ամբողջ բլրով մեկ անցնում է մի զանգվածային մոխրաշերտ, որը մեծ հրդեհի արդյունք է։ Այդ շերտի մեջ հողը և կավը հրդեհից կարմրավուն երանգ են ստացել։

Հայտնի է, որ հռոմեական զորահրամանատար Կորբուլոնը 58 թ. գրավում է Արտաշատը և 58—59 թթ. ձմեռն անցկացնում այդտեղ։ 59 թվականի գարնանը հռոմեական զորքը դուրս գալով Արտաշատից, շարժվում է Տիգրանակերտ։ Նախքան հեռանալը, հռոմեացիները, Կորբուլոնի հրամանով հրդեհում, քարուքանդ են անում ու հողին հավասարեցնում Արտաշատը։ Սի բան պարզ է, որ Դվինի բլուրի վրա գտնվող բնակավայրը չէր կարող վրիպել հռոմեացիների ուշադրությունից։ Եվ ինչպես երևում է, նույն բախտին է արժանանում նաև այդ բնակավայրը, որը հետագայում, ըստ երևույթին, չի վերականգնվում, մինչև արքունիքի տեղափոխվելը։ Եվ բոլորովին զարմանալի չէ, որ դահլիճ-ընդունարանը կառուցված է անմիջապես մ. թ. I դարի շերտի վրա։

ված մարզպանության վարչական կենտրոնը՝ փաստորեն Հայաստանի մայրաքաղաքը։ Այդ վերելքը տևում է մինչև VII դարի վերջը, երբ արաբները վերջնականապես հաստատվում են երկրում, թեև դրանից հետո էլ Դվինը պահպանում է իր նշանակությունը՝ դառնալով արաբների ստեղծած նոր վարչական միավոր Արմինիայի կենտրոնը։ Դվին քաղաքի այս շրջանի պատմության վերաբերյալ մեզ են հասել հայ և օտար աղբյուրների ուշագրավ վկայությունները, որոնք խոսում են Դվինում տիրող քաղաքական անցուդարձերի, կատարվող շինարարության, քաղաքի ազգային և սոցիալական կազմի և այլնի մասին։

Խոշոր երևույթ էր հոգևոր կենտրոնը Վաղարշապատից Դվին տեղափոխելը, որը տեղի ունեցավ Գյուտի կաթողիկոսության շրջանում (461—478)։ Տեղափոխման հետ է կապված Դվինի մի շարք մոնումենտալ շենքերի շինարարությունը, որոնցից է միջին դարերի հայկական աշխարհիկ ճարտարապետության եզակի հուշարձան կաթողիկոսական պալատը։ Այն, անշուշտ, պետք է կառուցված լիներ անմիջապես աթոռի տեղափոխմանը հաջորդող տարիներին, այսինքն V դարի 60-ական թվականներին[1]։ Տուֆակերտ այս շենքի կոմպոզիցիոն առանցքը կազմում է նրա ամբողջ երկայնքով ձգվող սյունազարդ դահլիճը։ Այն ունենալով 26,9 մ երկայնք և 11,5 մ լայնք, երկու շարք կազմող չորսական սյուներով բաժանվում է երեք նավի, իսկ նրա հյուսիսից և հարավից ձգվում են հնգական սենյակ ունեցող թևերը։ Ներկայումս պահպանվել են պալատի հիմնապատերը, սյունազարդ դահլիճի հինգ խարիսխները և մեկ արմավենաղարդ խոյակ, որոնք զարդարում են Դվինի կենտրոնական թաղամասի ավերակների ընդհանուր անսամբլը։

Դվինն առանձնապես բարեկարգվում է Վահան Մամիկոնյանի մարզպանության տարիներին, 485 թ. սկսած։ Այդ մասին տեղեկություններ են հաղորդում Ղազար Փարպեցին, Աբբեսը, Հովհաննես Դրասխանակերտցին և այլ պատմիչներ։ Ըստ այդ վկայությունների, Վահան Մամիկոնյանը նորոգել է Հայաստանի, այդ թվում նաև Դվինի մի շարք եկեղեցիներ։ Մեզ թվում է, որ նրա շինարարական գործունեությունը մայրաքաղաքում ավելի լայն ծավալ է ընդունել և հնարավոր է, որ կատարված լինի նաև աշխարհիկ բնույթի շինարարություն, քանի որ Դվինի կաթողիկե եկեղեցին այդ շրջանում փոփոխություններ չի կրել իր կոմպոզիցիոն ձևերում։ Կաթողիկեն այդ ժամանակ արդեն ունեցել է արտաքին սյունազարդ սրահ և արևելյան խորանի երկու կողմի ավանդատները։ Ղազար Փարպեցին խոսելով Վահան Մամիկոնյանի մարզպան ընտրելու հետ կապված հանդեսների մասին, գրում է. «Իսկ տէրն Մամիկոնենից Վահան, զօրավարն հայոց և մարզպան, ընկալեալ զհրովարտակն մարզպանութեանն ի ձեռաց դեսպանին, թէպետ և զխանտածութիւն հայ մարդկան ճանաչելով ծանրանայր ընդ իրս՝ այլ սակայն և ոչ ընդդիմանալ հրամանի թագաւորին իշխէր և անհնազանդ լինել։ Առեալ զհրովարտակն՝ խնդրէր վաղվաղակի անդրուվար՝ երթալ ի տուն Աստուծոյ։ Եւ լուեալ զայս մարդկանն որ ի քաղաքին էին, գրոհ տուեալ առ հասարակ ամենայն մարդոյ, նախարարաց և ազատաց, ոստանկաց և ռամկաց, արանց և կանանց, ծերոց և տղայոց, այլ և հարսունք անգամ յաստագաստաց, մոռացեալ ստ վայր մի խնդին զամօթ հարսնութեան՝ գիմեալ ընթանային յեկեղեցին։ Եւ ոչ բաւեալ ընդունել զամենեսեան տանն Աստուծոյ՝ լնուին արտաքոյ սրահք եկեղեցւոյն և փողոցք և ամենայն տեղիք հրապարակացն շուրջանակի» (Ղազար Փարպեցի, ՂԹ, 1907, 393—394)։

Արդ, երբ կարող էր կառուցված լինել կաթողիկեի արտաքին սյունասրահը։ Թովմա Արծրունին և Հովհաննես Դրասխանակերտցին հայտնում են, որ V դարի կեսերին Վնդո անունով հայ նախարարներից մեկը, Շավասպ Արծրունու հետ Դվինի եկեղեցին վերածում է մեհյանի։ Այդ ժամանակ Վարդան Մամիկոնյանը հարձակվում է նրանց վրա, քանդում մեհյանը և կառուցում նոր եկեղեցի։ «Եւ քանդեն աւերեն զմեհեանն և յատակեալ զտեղին՝ շինեն նորին քարամբք զմեծ եկեղեցին զսուրբ Գրիգորն ի Բլուր տեղւոջն, և փոխեն անդ զկաթողիկոսն հայոց զԳիւտ» (Թովմա, 1852, էջ 86)։ Այս վկայություններից պարզ երևում է, որ վերաշինման աշխատանքները կատարվել են V դարի 50-ական թվականներին և անհավանական չէ, որ արտաքին սյունասրահը հենց այդ ժամանակ էլ կառուցված լինի։ Այնուհետև եկեղեցին կրել է նոր փոփոխություններ և, ինչպես երևում է նրա բացված ավերակներից, ստացել է խաչաձև հատակագիծ ունեցող կենտրոնագմբեթ

[1] Դվինում հոգևոր կենտրոնը հաստատվելու, ինչպես նաև նրա հետ կապված աշխարհիկ և եկեղեցական կառույցների շինարարության մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Կարո Ղսֆաղարյան, Դվին քաղաքը և նրա պեղումները, գլուխ 3-րդ։

հորինվածք։ Կաթողիկեի վերջին վերակառուցման մասին մենք ունենք շատ ավելի հավաստի աղբյուր, ինչպիսին Սեբեոսն է։ Նա վերակառուցումը վերագրում է մարզպան Սմբատ Բագրատունուն՝ VII դարի սկզբին, ավելի ստույգ 608—617/19 թթ.։ Դվինի հոյակապ կաթողիկե եկեղեցին, որն իրավամբ կարելի էր համարել հայկական V—VII դդ. ճարտարապետության գլուխգործոցներից մեկը, հիմնովին կործանվում է 893 թ. երկրաշարժի ժամանակ։

Կաթողիկե եկեղեցուց հյուսիս բացվել են թանձրը պատերով միանավ բազիլիկայի ավերակները։ Այդ բազիլիկան, համաձայն աղբյուրների վկայության, կառուցվել է VI դարի կեսերին, որին համապատասխանում են նաև շենքի ճարտարապետական ձևերը։

Մարզպանական շրջանում, ինչպես երևում է պեղումներից, մեծ քանակությամբ աշխարհիկ շինություններ են կառուցվել։ Այդ շինությունների մի մասը, որոնք եղել են Դվինի քաղաքային թաղամասերում, չեն պեղվել և մեզ հայտնի են դեռևս հատուկենտ օրինակներով։ Բացված կառուցվածքների շարքում առանձնակի տեղ է գրավում կենտրոնական թաղամասից մի քանի հարյուր մետր արևմուտք գտնվող սյունազարդ շենքը, որի պեղումները դեռևս ավարտված չեն, բայց արդեն պարզ է, որ դա մի մեծ շինություն է՝ կազմված երեք շարք սյուներով ընդարձակ դահլիճից և նրան կից բաժանմունքներից։ Սյան խարիսխների առատությունը խոսում է այս կառուցվածքի վեհության և շքեղության մասին։ Կարծիք կա, որ այն կարող է լինել կարավանատուն, որը սակայն ենթակա է ստուգման հետագա պեղումներով։ Շինարարական կառուցվածքի առանձնահատկություններով, սյան խարիսխների հարդարման ձևով այդ շինությունը վերագրվում է VI—VII դդ.։ Շրջակա գյուղերի բնակիչների պատմելով, քաղաքի այդ տերիտորիայի վրա եղել են մանր ու խոշոր բլուրներ, որոնց տակ անշուշտ գտնվել են այդ թաղամասի շենքերի ավերակները։ Հողերը մշակելու համար այդ բլուրները հարթեցնելու ժամանակ մերձակա գյուղերի բնակիչները տարել են մեծ քանակությամբ սրբատաշ տուֆե քարեր, որոնք պատկանել են քաղաքի մոնումենտալ կառույցներին։ Եվ, ընդհանրապես, այդ մասում գտնվող մեծաքանակ իրերն ու առարկաները խոսում են այն մասին, որ այստեղ պետք է տեղավորված լինեին քաղաքի առևտրա-արհեստավորական թաղամասերը։ Այդ հատվածում գտնված տարբեր իրերի արտադրական խոտանի փաստերն ավելի քան հաստատում են այդ ենթադրությունը։

Դվինի միջնաբերդում մարդպանական շրջանում կառուցված շինությունները խիստ տուժել են շինարարական հետագա աշխատանքների ժամանակ և նրանցից մեզ են հասել փշրանքներ։ Դվինի միջնաբերդում որոշ չափով պահպանվել են նաև այդ դարաշրջանի հում աղյուսից պատրաստված շենքի մնացորդները, սակայն խիստ քայքայված վիճակում։

Դվինում V—VII դդ. լայն ծավալ էր ստացել առևտուրը, որի մեջ իր մեծ բաժինն ուներ միջազգային տարանցիկ առևտուրը։ Ըստ երևույթին, Արտաշատի դերը խիստ նվազելուց հետո Դվինը դառնում է այն երեք հանգուցակետերից մեկը, որը նշեցինք վերևում։ Ի դեպ, պետք է նշել, որ 562 թ. բյուզանդական կայսր Հուստինիանոսի և պարսից արքա Խոսրով Անուշիրվանի միջև կնքված պայմանագրի 4-րդ կետով ուժի մեջ էր մնում IV դարի վերջին կնքած պայմանագիրը՝ առևտրի փոխանակման սահմանային կենտրոնների մասին։ Դա արդեն խոսում է այն մեծ դերի մասին, որ խաղացել է Դվինը VI դարում, միջազգային տարանցիկ առևտրի բնագավառում։ Այդ բանը հաստատվում է նաև Պրոկոպիոս Կեսարացու վկայությամբ. «Դուվին (Դվինը) շատ բերքատու երկիր է, ունի բարեխառն օդ և լավ ջուր, Թեոդոսիոպոլսից հեռու է ընկած ութը օրվա ճանապարհով։ Այստեղ դաշտերը հարթ են և հարմար ձիավարության։ Միմյանց շատ մոտիկ գտնվող բազմամարդ գյուղերը բնակեցված են առևտրականներով, որովհետև Հնդկաստանից, հարևան Վրաստանից և պարսիկների և նույնիսկ հռոմեացիների հայատակության ներքո գտնվող գրեթե բոլոր տեղերից այդտեղ են բերում ապրանքներ, որոնցով նրանք առևտուր են անում» («Հռոմեացիների պատերազմները պարսիկների դեմ», հատ. 2-րդ, էջ. 25)։ Պրոկոպիոսի նկարագրության մեջ ուշագրավ է վկայությունն այն մասին, որ «միմյանց շատ մոտիկ գտնվող գյուղերը բնակեցված են առևտրականներով»։ Օտարազգի վաճառականների քաղաքից դուրս բնակվելը համապատասխանում էր միջնադարյան քաղաքի անվտանգության պահանջներին և այդ առթիվ կան ուղղակի վկայություններ։

Դվինն աստիճանաբար դառնում էր նաև արհեստագործության խոշոր կենտրոն։ IX—X դդ. արաբ մատենագիրները՝ Ալ-Յակուբին, Ալ-Մուկա-

դասին, Ալ-Իստահրին և ուրիշները մեծ գովեստով են խոսում Դվինում արտադրվող կերպասեղենի, գորգերի, բանվածքների, զարդեղեն արտադրանքի և նրա վոխանակության մասին։ Առանձնակի ուշադրություն է հատկացվում «ոռղան կարմիր» ներկին, որն արաբներն անվանում էին «կըրմըզ»։ Ամենայն հավանականությամբ այս առարկաներն արտադրվել են և վոխանակվել վաղ միջնադարում, հատկապես գորգագործության վերաբերյալ պահպանվել են որոշակի փաստեր։ Որոշ հեղինակների կարծիքով, Հայաստանից արտահանվել են նաև ձիեր, մետաղի հումք և տեղական արհեստային արտադրանքի բազմաթիվ տեսակներ։ Դվինում, ըստ երևույթին, փոխանակության կարևորագույն առարկաներից մեկը եղել է չինական մետաքսը։ 572 թ. ապստամբությունը ճնշվելուց հետո նրա ղեկավարները փախչում են Բյուզանդիա, իրենց հետ տանելով մեծ քանակությամբ մետաքս, որը հավանաբար նրանք վերցրել էին Դվինից։

Դվինում առևտրի ծավալման մասին վկայում են նաև պեղումների ընթացքում հայտնաբերված իրերը և առարկաները։ Այդպիսին են, օրինակ, ապակե անոթները՝ կլոր վերադիր ըլթակներով թասեր, որոնց մի մասն իրանական ծագում ունի և հավանաբար ներմուծվել է VI—VII դարերում։ Դվինում գտնվել են զգալի թվով սասանյան, բյուզանդական և արաբական դրամներ։

Հայաստանի ընդհանուր քաղաքական վիճակին համապատասխան՝ մարզպանական շրջանում առևտուրն իր ընդհանուր զարգացման հետ մեկտեղ ցուցաբերել է նաև լճացման և մի գուցե որոշ անկման տենդենցներ։ Դա առաջին հերթին վերաբերում է V դարի ապստամբությունների ժամանակաշրջանին, ինչպես և VI—VII դդ. պարսկա-բյուզանդական երկարատև կռիվների շրջանին։ V—VII դդ. զգալի զարգացում ապրեցին արհեստագործության տարբեր ճյուղերը՝ խեցեգործությունը, մետաղագործությունը, ապակեգործությունը, շինարարության հետ կապված տարբեր տիպի արհեստները, ոստայնանկությունը, գորգագործությունը և այլն։ Այդ զարգացումն սկզբունական շրջանում շատ դանդաղ էր ընթանում, պատմա-քաղաքական և վաղ ֆեոդալիզմին բնորոշ սոցիալ-տնտեսական պատճառների հետևանքով։

Դվինի մարզպանական շրջանի խեցեղեն արտադրանքը ինչ որ չափով կրելով անտիկ շրջանի խեցեղենի ազդեցությունը, հանդես է գալիս նոր, ինքնատիպ գծերով, հատկապես անոթների ձևերի և նախշազարդման տեսակետից։ Մյուս կողմից, վաղ միջնադարյան խեցեղենի համար բնորոշ է խեցու ոչ կատարյալ թրծումը, որը նշմարվում է կոտրվածքում սև երիզի առկայությամբ։ Համեմատաբար սակավ են կավե բարձրարվեստ իրերն ու առարկաները, որոնք մեծ քանակությամբ հայտնի են հելլենիստական ժամանակաշրջանում, ինչպես և հետագայում՝ IX—XIII դդ.։ Ըստ երևույթին, նախարարական վերնախավի կենցաղում կավին փոխարինել էր արծաթը, մի երևույթ, որը լայն տարածում ուներ ուշ-սասանյան դարաշրջանում և անպայման իր ոլորտի մեջ պետք է վերցներ նաև Հայաստանը։ Անոթների նախշազարդման վրա զգալի ազդեցություն է ունեցել ժամանակի քանդակագործությունը։ Բուսական օրնամենտի առանձին վերարտադրությունը հանդես է գալիս կիրառական նշանակություն ունեցող իրերի և առարկաների վրա (խաղողի, նռան զարդ և այլն)։ Այդ շրջանում Դվինում լայն ծավալ է ստանում կղմինդրի և ջրատար խողովակների արտադրությունը։ Քաղաքի մոնումենտալ շենքերի մեծ մասն ունեցել է կղմինդրե ծածկ։ Այդ են ապացուցում պեղումներից, հատկապես կենտրոնական թաղամասում գտնված նյութերը, որոնք տարբեր տիպի են և հարդարված են գեղարվեստական բարձր ճաշակով։ Շինարարական խեցեղենի արտադրությունը խոսում է այն մասին, որ Դվինը եղել է նրա արտադրության խոշոր կենտրոն և մատակարարել է հարևան շրջաններին։

Ամենայն հավանականությամբ, V—VII դդ. Դվինում ծայր է առնում հայկական միջնադարյան ապակու արտադրությունը, որն առավել քան խեցեղենը կրում է անտիկ շրջանի ապակեգործության ազդեցությունը և նրա օրգանական շարունակությունն է կազմում։ Դվինի վաղ միջնադարյան ապակու վրա բավականին ուժեղ է մանավանդ սիրիական ապակեգործական կենտրոնների ազդեցությունը, մի հանգամանք, որը բազմիցս հիշատակվել է անտիկ շրջանի ապակեգործությանը նվիրված ուսումնասիրություններում։

Հայտնաբերված ապակե անոթների մեջ ստվար խումբ են կազմում կլոր և նշաձև ըլթակներով փորագրված հաստ ապակե թասերի բեկորները, տեխնիկական մի յուրատիպ միջոց, որը լայն տարածում է ստացել անտիկ ժամանակաշրջանում և անցել վաղ միջնադարին։ Այդ անոթները, որոնք բնորոշ են հայ միջնադարյան ապակեգործության վաղ

շրջանին, հետագայում դուրս են մղվում կիրառությունից, ըստ երևույթին չհամապատասխանելով ապակու համեմատաբար մասսայական արտադրության պահանջներին։

Պեղումներից գտնված մետաղե արտադրանքը, որը գերազանցապես տեղական բնույթ է կրում, խոսում է հայ արհեստավորների բարձր կուլտուրայի, ճաշակի և հմտության մասին։ Ոսկուց և արծաթից պատրաստված վաղ շրջանի իրեր մեզ Դվինից համարյա չեն հասել այն պատճառով, որ արաբական տիրապետության ժամանակ նրանք կողոպտվել են, իսկ մի մասն էլ հավանաբար օգտագործվել է դրամահատության մեջ։ Պեղումներից հայտնաբերված զենքերը (գերազանցապես նետասլաքներ և նիզակներ) մի անգամ ևս հաստատում են մատենագիրների հաղորդածը Դվինի՝ զինագործության կենտրոն լինելու մասին։ Սակավ նյութեր են հայտնի ակնագործության, կնիք պատրաստելու արհեստի վերաբերյալ. գտնվել են ոսկերիչների արտադրական գործիքներ (աքցաններ, հալոցներ, փոքր դեղդիրներ և այլն)։

640 թ. տեղի ունեցավ արաբների առաջին արշավանքը Հայաստան։ Նույն թվականի աշնանը նրանք գրավեցին Դվինը, ավերեցին և թալանեցին այն և ի լրացումն ամենայնի, բնակչության մի մեծ զանգված գերեվարեցին դեպի հարավ։ Այդ դեպքերը մանրամասն նկարագրված են Սեբեոսի մոտ. «Ապա անցեալ ընդ կամուրջն Մեծամօրի, հարին ասպատակաւ զամենայն երկիրն, և ժողովեալ զաւար և զգերութիւն բազում յոյժ, և եկեալ բանակեցան ի յեզր մայրուոյն Խոսրովակերտի։

Եւ եղև յաւուրն հինգերորդի դիմեցին ի վերայ քաղաքին. մատնեցաւ քաղաքն ի ձեռն նոցա. քանզի արկին մուխ շուրջանակի, մերժեցին ծխովն և նետաձգութեամբն զպահապանս պարսպին, և կանգնեալ սանդուխս՝ ելին ի պարիսպն և անկեալ ի ներքս բացին զդուռն քաղաքին։ Եւ դիմեալ ի ներքս զաւրք թշնամեացն սատակեցին սրով զբազմութիւն քաղաքին, և առեալ զաւար և զկապուտ քաղաքին, ելին և բանակեցան ի նմին բանակետեղն. որ աւր ի էր տրէ ամսոյն ուրբաթի» (Սեբեոս, 1879, էջ 109)։

Արաբական տիրապետության սկզբնական շրջանում, այն է մինչև VII դարի վերջը, Հայաստանն ինքնուրույն էր, Դվինը շարունակում էր խաղալ իր կարևոր դերը երկրի տնտեսական, քաղաքական կյանքում։ Դվինում 648 թ. տեղի է ունենում եկեղեցական ժողով, որտեղ դրված էր հունական և հայկական եկեղեցիների միավորման խնդիրը, որի շուրջը մեծ մաարախումներ տեղի ունեցան։ Այդ կապակցությամբ 50-ական թվականներին Կոստանդին Գ կայսրը Դվին է ժամանում, սակայն հաջողության չի հասնում։ Դվինում շարունակվում է շինարարությունը։ Հովհաննես Դրասխանակերտցու վկայությամբ Ներսես Գ Տայեցի կաթողիկոսը VII դարի կեսերին այստեղ կառուցել է սբ. Սարգիս եկեղեցին։ Ենթադրվում է, որ Դվինում հայտնաբերված խոյակներից մի քանիսը կարող են սբ. Սարգիս եկեղեցունը լինել, քանի որ նրանք հիշեցնում են նույն շրջանում կառուցված Զվարթնոցի խոյակները։

VII դարի վերջում և VIII դարի սկզբներին արաբները ստեղծեցին իրենց հյուսիսային «Արմինիա» նահանգը, որի կենտրոնը դառնում է Դվինը։ Ըստ երևույթին Դվինի վիճակն այդ շրջանում այնքան էլ մխիթարական չի եղել, որն ստիպել է արաբ առաջին ոստիկաններից մեկին՝ Սրդ ալ-Աղիղին (705—715) շինարարական որոշ աշխատանքներ կատարել քաղաքում, հատկապես պաշտպանական նկատառումներով։ Այդ մասին որոշակի վկայություններ պահպանվել են Ղևոնդի (VIII դար) և արաբ աշխարհագիր Բալաձորիի մոտ։ «Շինէր վերստին զքաղաքն Դուին հզօրագոյն և ընդարձականիստ մեծութեամբ քան զառաջինն, և ամրացուցանէր դրամբք և դռնափակօք, անցուցանէր շուրջ զպարսպովն պարկէնս փոսից լցեալ ջուր յապաստան ամրոցին»։ (Ղևոնդ, 1887, էջ 36)։

Արաբական ծանր լուծը հաստատվելուց հետո էլ Դվինը միակ քաղաքն էր, որը պահպանեց արհեստային արտադրության և առևտրի կենտրոնի իր դերը, թեև նրա զարգացումը զգալիորեն դանդաղել էր։ Առևտրի և փոխանակային հարաբերությունների զարգացման գործում կարևոր դեր խաղաց Դվինում դրամահատության կազմակերպումը։ «Դարբիլ» մակագրությամբ Աբբասյան ֆելսերը լայն տարածում ունեին Անդրկովկասում և որոշ չափով խթանեցին առևտրի զարգացմանը VIII դարի վերջում։

Հնագիտական պեղումները որոշ նյութեր են ընձեռում Դվինում արաբների կատարած շինարարության վերաբերյալ։ Այդ շինություններից մեզ առայժմ ստույգ հայտնի են երկուսը։ Մեկը գտնվում է միջնաբերդի գագաթին, իրենից ներկայացնում է հում մեծ աղյուսներով, թանձր պատերով մի շենք, որը հավանաբար եղել է ոստիկանի

ապարանքը։ Շինությունը և նրան հարող բնակելի տարածությունը մոտ 3,0 մ խորության վրա է գտնվում։ Նրա երկարությունը 25,0 մ է, լայնությունը՝ 18,4 մ, պահպանված պատերի բարձրությունը՝ 1,75 մ։ Հավանաբար կենտրոնում մեծ դահլիճ է ունեցել, որի պատերի տակ ներսից մասամբ պահպանվել են 40—50 սմ բարձրությամբ կավածեփ նստատեղիներ։ Շինությունն ունեցել է նաև օժանդակ այլ հարկաբաժիններ։

Մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում քաղաքի կենտրոնական թաղամասում վերջին տարիների պեղումների միջոցին բացված քարե մեծ շինության մնացորդները։ Հյուսիսից հարավ ձգվող այդ շենքի հարավային մասում բացվել է սյունազարդ մի սրահ, տեղում պահպանված չորս փայտե սյուների համար քարե խարիսխներով։ Շինության հյուսիսային մասում եղել են նրա տնտեսական բաժանմունքները։ Առայժմ դժվար է պատկերացնել կոմպլեքսի ընդհանուր հատակագիծը։ Սակայն մի բան պարզ է, որ այդ շինությունն, ամենայն հավանականությամբ, կառուցվել է VIII դարում։ Այդ են ապացուցում տեղում հայտնաբերված հնագիտական առարկաները և գրամները։ Սյունազարդ սրահը հիշեցնում է հայկական ավանդական «գլխատունը», բնակարանի մի տեսակ, որը լայն տարածում է ստացել քաղաքացիական շինարարության մեջ և Հայաստանի շատ շրջաններում պահպանվել է մինչև մեր օրերը։ Շինարարական ավանդների կայունության մասին խոսում են նաև դահլիճի չափերը և խարիսխների տեղադրությունը։ Մենք այստեղ անշուշտ գործ ունենք վաղ միջնադարյան աշխարհիկ ճարտարապետության մի կարևոր փաստի հետ, որի լրիվ բացահայտումը կհարստացնի մեր գիտելիքները Հայաստանի միջնադարյան բնակելի տների մասին։

VII—VIII դդ. արհեստագործական արտադրանքի նմուշները սակավ լինելով հանդերձ, մեզ հասել են բավական լավ վիճակում։ Խեցեղեն արտադրանքը շատ միապաղաղ է և գեղարվեստական արժանիքներից համարյա զուրկ։ Հակառակ դրան, ապակին շատ ավելի հարուստ է ինչպես զարդարման, այնպես էլ անոթների ձևերի տեսակետից։ Ըստ երևույթին, այդ շրջանում արդեն ապակեգործության արհեստը իր որոշակի տեղն էր գրավում մյուս արհեստների շարքում։ Դվինը դառնում է Մերձավոր Արևելքի ապակեգործության կենտրոններից մեկը։ Մետաղից պատրաստված առարկաները համեմատաբար քիչ են։ Որոշակի վկայություններ կան այն մասին, որ Դվինն արաբական շրջանում մնում էր զինագործության խոշոր կենտրոն, որը զենք էր մատակարարում ինչպես արաբական, այնպես և հայ նախարարական զորագնդերին։ Խոսելով Արտավազդ Մամիկոնյանի ապստամբության մասին (VIII դարի կեսեր) Ղևոնդ պատմիչը գրում է. «Եւ սկիզբն բանիս այսորիկ լինէր ի ձեռն Արտաւազդայ, որ էր ի տանէ Մամիկոնէից. որոյ երթեալ ի մայրաքաղաքն Դուին՝ կազմութիւն մեծ առնէր զօրաց իւրոց. և ստանայր անդ զէնս և անօթս պատերազմի, և վառէր զինքն հրազիւք և սաղաւարտիւք և ամենայն սպառազինութեամբք, և մտերիմ զինքն երևեցուցանէր զօրացն Իսմայելի, իբր թէ մարտնչել ընդ թշնամիս նոցա կազմիցի» (Ղևոնդ, էջ 138)։ Դվինում զարգացած գորգագործության, ոստայնանկության և այլ արհեստների վերաբերյալ բազմաթիվ վկայություններ են պահպանվել արաբ մատենագիրների մոտ։

Դվինի տնտեսական և առևտրական նոր վերելքը սկսվում է IX դարի կեսերից, երբ ամբողջ երկիրը թոթափում է արաբական լուծը։ Այդ վերելքը տևեց մինչև XIII դարի կեսերը, երբ մոնղոլական արշավանքների հետևանքով քաղաքը հիմնահատակ կործանվեց։